

Д.С. Жақан

М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты
Алматы, Қазақстан
E-mail: zhaxan24@mail.ru.
ORCID ID: 0000-0002-4200-879

Рәсімдік ойындардың даму сипаты

Аңдатпа. Мақалада ойын фольклорындағы рәсімдік ойындар алғаш рет арнайы қарастырылып, оның өзге ойын түрлерінен ерекшелігі талданды. Ойындық фольклорға қатысты айтылған Отандық және шетелдік ғалымдардың ой-пікірлерін негіз ете отырып, рәсімдік ойындар жөнінде тың тұжырымдар түйінделді. Бүгінгі түсініктегі «Ойын» ұғымы өзінің даму жолында көне ритуалдар мен діни рәсімдермен сабақтастықта дами келе түрлі өзгерістерге ұшырады, әрі салаланып жеке бір арна болып қалыптасты.

Рәсім (ритуал) – ұғымының ғылыми термин ретіндегі мәні тұтастай алғандағы адамзат таным-түсінігінің тарихы мен өзгеріс жолын қамтитын күрделі құрылым. Ойын фольклорында, атап айтқанда рәсімдік ойындарда халықтың сан ғасыр бойғы өмір тәжірибесі мен тәрбиесі шоғырланған. Сондықтан да рәсімдік ойындардағы көне салттық заңдылықтардың көріну сипаты да әр алуан болып келеді.

Адамның қалыпты өмір тіршілігінен бөлек кезеңдерінде, мәселен баланың дүниеге келуі, қыз ұзату мен келін түсіру, азалау рәсінде және адамның науқасқа шалдыққан тұстарында атқарылуы рәсімдік ойындардың бір ерекшелігі болып табылады.

Мақалада талданатын бақсы ойыны рәсімдік (ритуалдық) ойындар тобына жатқызылғанымен, оның ойын барысындағы әрбір қимылы мен сөзі, дауысы тұтас тылсым дүниесін бағындыруға бағытталып, бүкіл бақсылық ойынның негізі рух-иелік көне таным-түсініктермен тамырласып жатады.

Ал, қыз ұзату, келін түсіру салттарындағы рәсімдік ойындар отбасылық салттар аясындағы заңдылықтар аясында ойналып, ғасырлар бойы қалыптасқан жөн-жобаға байланысты адам өмірінің қуанышты сәттерін бейнелейді. Сондықтан да отбасылық салттарға қатысты рәсімдік ойындарға тән ойын-сауықтың өзіндік ерекшелігі айқындалып, ойындағы рәсімдік күлкінің мәні ашылды.

Мақалада ойынның шығу тегіндегі рәсімнің мәнін жан-жақты таныту рәсімдік белгілердің уақыт өте келе мүлде өзгеріске түсуі (Соқыр теке), кейінгі заманғы балалар ойынындағы мифологиялық образдардың рөлі (Шымбике), көне танымдық түсініктердің түбегейлі өзгерісі (Алтыбақан), бала жастан салтты тануға үйрететін «Монданак» ойындарының мәнін талдау мысалдары арқылы дәлелденді.

Сонымен қатар мақалада маусымдық-салттық ойындардың бастапқы мәнінен көп өзгеріске түсіп, бүгінгі күні формасы мен мәні өзгергендігі анықталып, рәсім мен ойынның уақыт пен кеңістікке қатыстылығы, қатысушылар типінің ерекшелігі жөнінде де ой тұжырымдар жасалды.

Мақала ҚР БҒМ Ғылым комитетінің AP8856460 «Ұлы дала ойындары (Ойындық фольклор): Ұлттық ойындардың ерекше мәдени құбылыс ретіндегі қоғамдық сананы жаңғыртудағы қызметі» гранттық жобасы аясында дайындалды.

Кілт сөздер: бақсы ойыны, жын шақыру, ғұрып, реконструкция, салт, рәсімдік күлкі, маусымдық салт, алтыбақан.

Кіріспе. Адам баласының күнделікті және әлеуметтік өміріндегі ойынның маңызы өте зор әрі оның даму тарихы тым көне дәуірден бастау алады. Ойын – әлеуметтік құбылыстардың бірі ретінде салт-дәстүр, рәсім, ырым-кәде сияқты мәдени элементтермен тығыз байланысты. Ғылымда ойынның шығу тарихы мен рәсіммен байланысы жайында тарихшылар, философтар, мәдениеттанушылар, этнографтар мен әдебиеттанушылар тарапынан әрқилы сипатта айтылған пікірлер бір шоғыр. (Мәселен, У.И. Хейзинг, В. Н. Всеволодский, Гернгросс, М. Бахтин, А. Байбурин, В. Торопов т.б.). Алайда ойынның көне тамырына дендеп барып, түрлі ой-тұжырымдар ұсынған зерттеушілердің ой-пікірлері бірде өзара үйлесіп жатса, енді бірде бір-біріне қайшы келіп отырады. Ал қазақ фольклортану ғылымында ойын фольклорының драма табиғатындағы мәнін С. Қасқабасов (Қасқабасов, 2008: 352-435) алғаш айтса, жалпы ойындық фольклордың, соның ішінде рәсімдік ойындардың сипатын ажыратып көрсету К.Матыжановтың «Рухани уыз» (Матыжанов, 1995: 97) ғылыми монографиясында көрініс тапса, зерттеуші «Ойын мен рәсім (ритуал) – адамзат қоғамының аса маңызды әлеуметтік қарым-қатынас құралы» атты мақаласында (Матыжанов, 2021: 18) рәсім мен ойынға қатысты теориялық тұғырнама жасады. Ғалым ритуал мен ойынның арақатынасын әр тараптан қарастыратын зерттеушілердің, мысалы ойынды күрделі, рәсімді қарапайым деп тұжырымдайтын Берннің (Берн, 1998: 19-20) ойын мен рәсімді «шартты мінез-құлықтың екі негізгі түрі» – деп санайтын А. Байбурин пікірлерін қолдай отырып, ойын мен рәсім арақатынасына қатысты төмендегідей тұжырымдар жасайды (Байбурин, 1993 : 243).

«Ғұрыптық-рәсімдік ойындар, бұлар көне-наным сенімдер мен діни ғұрыптар негізінде пайда болған; рөлді-драмалық ойындар, бұлар өзбойына адамзаттың магиялық, ойын-сауықтық, тәжірибелік, көркемдік ақыл-ойының барлық сипатын жинақтаған, синкретті сипаттағы ойындар; тартысты ойындар, бұған көбінесеарғы тегін рәсім мен ғұрыптан алатын, бүгінгі күні өзінше салаға айналған, қазіргі тілмен айтқанда, әскери, спорттық ойындар жатады» (Матыжанов, 2021:21).

Тек ойынға қатысты ғана емес, қазақ фольклортану ғылымындағы рәсім ұғымының өзінің мәні ғылыми сала мамандарынан басқаларға айқын емес деуге болады. Жалпы жұртшылықтың рәсім жайындағы ұғымы бірде кең ауқымды қамтыса, енді бірде ырым ретінде, жөн-жоба ретінде ғана түсінілетін жағдайлары бар. Бұл тұрғыда рәсімді ритуал ұғымының баламасы ретіндегі термин ретінде алғаш наным–сенімдер ғұрпына қатысты Б.Абылқасымов (Абылқасымов, 1993: 29-35) қолданса, ал отбасылық ғұрып фольклорына қатысты К.Матыжановтың (Матыжанов, 2007: 118) еңбегінде қолданылып, аталмыш мақаласында ойынның ритуалдық бастаулары, ритуал мен ойынның уақытқа, кеңістікке қатыстылығы жайлы қазақ ойындарының мысалдарында ғылыми ой-тұжырымдар жасалды. Яғни, біздің бұл мақаладағы рәсім ұғымы жайындағы талдауларымыз ырым-салты, таным-түсінігі, музыкасы, әрекеті, заттық атрибуттары т.б. қоса алғандағы күрделі жүйе ретінде қарастырылады. Себебі, рәсімнің өзінің қалыптасу жолы ұзақ уақыт мерзімін қамтиды. Онда халықтың сан ғасыр бойғы таным-түсінігі мен өмір тәжірибесі шоғырланған. Белгілі бір ойындық рәсімнің әу бастағы мәнінде ойыннан гөрі танымдық мән басым десек қателеспейміз. Өмірдің барлық мәнін ойынмен байланыстыратын Хейзинг пікірінің құндылығын мойындай отырып, табиғат пен адам жігі толық ажырамаған сана дамуының алғашқы сатысындағы рәсімдердің қастерлілігі ойыннан басым екендігін де болжауға болады. Себебі, рәсім (ритуалдың басталуы мен аяқталуы, атқарылу барысындағы қатаң сақталу заңдылықтарының міндеттілігі (себебі толық заңдылықпен жасалғанда ғана рәсім көздеген нәтижеге толық қол жеткізе алады, ритуал тұтастай киелілікке ие) рәсімді ойыннан ажырататын басты белгілерінің бірі болып табылады. Ал уақыт өте келе адам санасының табиғат үстемдігінен ажырап, ондағы киелі күштердің күдіреті жайлы түсінік, жұмсара бастағанда оны алдауға, арбауға, өзіне қызмет етуге мәжбүрлеуге, илкітіруге болады дейтін кезеңдерден бастап, ойындық сипаттың мәні арта бастаған сыңайлы. Себебі, алғашқы қауым адамының киелі күштерді мейірлендіріп, қалайда адам баласы үшін игілік

алуға ұмтылысында ойыннан гөрі сескену, қорқыныш басым болғаны белгілі. Уақыт өте келе адам танымындағы табиғатқа үстемдік, адаммен табиғат аражігін айыра алатын тұстағы рәсімдерде ойындық сипат басымдық ала бастайды. Табынудан, тағзым етуден біртіндеп ойындық фольклордың сипаты үстемдік ала бастаған сыңайлы. Мәселен, бақсы ойынындағы бақсы мейірімді, мейірімсіз рух-иелердің шынайы өмір сүретіндігіне, олардың адам баласына екі түрлі әсері болатындығына, ауру-сырқаудың жандардың кесірінен пайда болатынына ең алдымен, өзі толық сенетін мәдени тұлға. Бақсы ойынының басқа ойындардан ерекшелігі де осында. Қайырымды жандарының көмегімен адамзатқа жақсылық силауға болатындығына өзі ғана сеніп қоймай, өзгені де иландыра алады.

Талдау. Рәсімдік ойындардың ерекшелігі – адам өмірінің қалыпты өмір тіршілігінен бөлек жағдайларда атқарылады. (мәселен баланың дүниеге келуі, қыз ұзату мен келін түсіру, өлік жөнелту салтының атқарылуы тұсында, адамның науқасқа шалдыққан тұстарында). Рәсімдік ойындарға тән басым қасиет – ғасырлар бойы қалыптасып, бекіген салт-дәстүр, жөн-жоба аясында жүзеге асырылып, шектеулілік, тұйықтық тән. Мәселен, жайшылықта ойналатын ойынды ойнаудың еркіндігі басым болса, ал қыз ұзату үстіндегі құдалықтан бастап соңғы ұзатуға дейінгі аралықтағы ойындарда сол уақыт бөлшегі мен айқындалған кеңістік аясында, белгілі бір рәсім аясында ғана атқарылады. Той мен басқа да қуанышты жағдайларға қатысты рәсімдік ойындардағы еркіндік сипаты бақсы ойыны мен азалау салтына қатысты біршама айқын көрінеді.

Ойынға да рәсімге де шарттылық тән. Ол шарттылық белгілі бір уақыт бөлшегіндегі заңдылыққа айналады. Мысалы, рәсім соңына дейін атқарылуы керек. Ойын да басынан аяғына дейін ойналғанда мақсат жүзеге асады. Ойын мен ритуалдың қатысушылары жағынан да айырмасы анық көрінеді. Мәселен кез-келген бала я болмаса адам ойынға қатыса алу мүмкіндігіне ие. Ал рәсімдік ойындарда мүлде басқаша. Мысалы, бақсы ойынын бақсыдан басқа ешкім де атқара алмайды, сол секілді үйлену салтындағы, мысалы, «қыз қашар» ойынындағы қалыңдық пен күйеудің рөлін басқа біреу ойнай алмайды т.б. Олар – рәсімдік ойынның жеке дара қатысушылары.

«Ойын» ұғымы жайында ойынды жалпы мәдениеттің негізгі қайнар көзі ретінде қарайтын У.И. Хейзинг пікірлерімен қоса алғанда, әлемдік ауқымдағы фольклорлық-этнографиялық еңбектерде анық айқындалған анықтамасы жоқ деуге болады. «Ойын үлкендер үшін ғана ойын, ал бала үшін ол нағыз өмір дейтін» – педагог, психолог П.П.Блонский пікірін Д.Б.Элькон, Л.С. Выготскийлер қолдаса, Л.В.Ивлева, В.Н.Топоров ойынның «екі жақты» табиғатын сөз етті. А.К. Байбурин ойынның айрықша қасиетін айта отырып, оның ритуалдан айырмашылығы ретінде қатал заңдылыққа бағынбайтын еркіндігінде екендігін (яғни, ойнау, ойнамауды қалаудың, импровизацияның болуын) атап өтіп, ойынның өзінің ішкі прагматикалық бағыты болатындығын және жаттау жолымен емес, шартты орындау жолымен іске асатындығын тұжырымдады. Ал рәсімде негізінен ғасырлар бойына қалыптасқан стереотип маңызды рөл атқарады (ескертпей-ақ тойға құтты болсын айтады, өлімді естіртеді, көңіл айтады, мәселен, бақсы ойынының шарты алдын-ала түсіндірілмейді, ол жөніндегі барлық қалыптасқан заңдылықтар сақталуы шарт).

«Бақсы ойыны» деп аталып, бүгінгі түсінік үшін ойындық сипаты басым көрінгенімен, оның өзге ойын түрлерінен табиғаты да тарихы да мүлде бөлек. *Бақсылық* – көне замандағы рух-иелік таным-түсініктерден тамыр тартатын кешенді құрылымдық жүйе.

Бақсы ойынының ойналу реті мен мәтіні бізге түгел жетпеген. Өткен ғасырдың басынан бастап, бірлі-жарым қағазға түскен бақсылық сарын үзіктері мен бақсының өзі жайлы, оның ойынды өткеруі үстіндегі кейбір іс-қимылдарын сипаттаулармен қатар Ә.Марғұлан (Марғұлан, 1985: 112), Е.Тұрсынов (Тұрсынов, 1994: 21-32), Ә.Төлеубаев (Төлеубаев, 1991) зерттеулерінде бақсылыққа қатысты бірқатар этнографиялық-фольклорлық тұжырымдар айтылды. Алайда фольклортану ғылымында бақсы ойынының (бақсылық жайлы таным-түсінікпен қоса алғанда) рәсімдік жүйесін мәтінімен қоса алып қарастырып, тұтас реконструкциясын жасап, бақсы ойынының тұтас бір қойылым іспетті

сөздік әрі рәсімдік құрылымнан, түрлі заттық атрибут т.б. тұратын кешенді жүйе екендігін ғылыми зерделеген ғалым – Б.Әбілқасымов. Әрине, зерттеуші негізінен бақсы ойынының танымдық - рәсімдік мәніне ерекше көңіл бөліп, таза наным-сенім ғұрпының концепциясында ой қорытындылады. Біз ойын фольклорына қатысты осы еңбектерді негіз ете отырып, қолда бар материалдарды салыстыру барысында бақсы ойынын тұтас реконструкциялау арқылы ғана бақсы ойынының табиғатындағы ойындық сипаттар жайлы ой тұжырымдай аламыз. Себебі, бақсы ойынының болмысы бөлек, ол – бақсы арқылы өлілер мен тірілер, реалды тіршілік пен тылсым арасында ғана жүреді. Бақсының өзі де трансқа түскенде басқа әлемнің адамына айналады. Сондықтан халық ол жайында «өлі десе өлі емес, тірі десе тірі емес» – деп тұжырымдайды. Бақсының ойыны ең алдымен өзінің *көмекші жындарымен* арасында жүреді: олардан көмек сұрайды, жалынады, өтінеді. Екіншіден ауру иелері *кесірлі жындарымен* арада өтеді: оларды алдайды, арбайды, қорқытады, үркітеді, байлайды, аластайды, көшіреді т.б. Бақсы ойыншы секілді шынайы өмірдің адамы болғанымен, шартты өмірдегі міндетін атқару үстіндегі ойынымен ерекшеленеді. Оның ритуалдық ойынының мақсаты – реалды өмір мен тылсым арасын бітістіру. Басқа әлемнің өкілдеріне әсер ету арқылы шынайы өмір өкілдерінің өмір сүру жағдайларын қамтамасыз ету. Сондықтан бақсы ойынының басталуы, ойналу барысы, аяқталуында қалыптасқан қатал заңдылық болады. Онда халықтың көне дүниетанымы, сенімі мен ырымдары, сөз, саз өнерінің және халықтық медицинаның элементтері өзара қабысып жатады. тылсым мен тіршілік арасын байланыстырушы ретіндегі бақсы сан түрлі өнерді меңгерген, оның дауыс күші, айғай, сыбыр, қырыл, қол-аяқ қимылы, бет мимикасы, от жалау, бірнеше шырақты аузына салып қайта алу, ішіне пышақ сұғу, денесін қанжармен сұққылау, жалаң аяғымен қылыштың жүзінде тұру арқылы көз байлап, көңіл аулайтын сиқырлы т.б. фокустары (қазіргі сиқыр өнерінің бастаулары) , бұқа болып өкіру, айғыр болып кісінеу, ит болып үру, т.б. жын бейнесіне енгендегі бақсының әртүрлі оқыс қимылдары, өрескел қылықтары (театрлық элементтер) және қобызының бірде ұлып, бірде ышқынған әуені, қоңыраудың сылдыр қаққан дыбысы (музыка өнерінің негізі) т.б. әрекеттерінің өзара үйлесімділігі көне түсініктермен тығыз сабақтас рәсімдік мәнге ие. Бақсылар белгілі бір дүниетанымға негізделген діни культті атқарушы тұлға ретінде өзгеден оқшау өмір сүріп қана қоймайды, бақсы ойынының өткізілетін орны (жабық орында өткізу) мен уақытының (іңірге қарата өткеріледі) сақталу міндеттілігі де бақсы ойынының рәсімдік ерекшелігін айқындайды. Бақсы өзі де өзгені де трансқа түсіретін ерекше қабілет иесі болғандықтан, науқасты өзінің ойыны арқылы сендіріп ауруынан айықтырса, отырған қауымның алдында да тылсымдық күштермен байланысқандай басты ойыншы ролінде танылады. Демек, бақсы сарынының өзінің ойындық сипаты басым әрі мәні әрқилы.

Ал дәстүрлі дүниетанымда адамның өмірге келуі мен дүниеден өтуінің арасындағы барлық рәсім-салттың ойын-сауықтық сипаты бар деуге болады. Әсіресе, сәбидің дүниеге келуі, қыз ұзату мен келін түсіру салттарының барлығы ойын-күлкімен әдіптеліп, қуаныш, шаттықпен әрленіп отырған. Олардың әу бастағы рәсімдік мәні заман өте келе өзгеріске түскен. Мәселен, үйлену рәсімінің құрылымындағы: құдалық, қыз көру, құдаласу, қыз қашар, құда сынау, күйеу сынау т.б. рәсімдер тұсындағы ойын-күлкінің екі жақты сипаты бар. Себебі, отбасылық рәсімдік ойындардың мәні – үйлену салты мен өлім салтының сабақтастығы туралы мифологиялық түсініктермен тамырласып, мұндай ойындардағы *күлкі* сақтау, сақтандыру функциясын да жұмсалған. Күлкі арқылы қиналғанға демеу болу, екі әлемнің арасын бітістіру, тазарту т.б. функциялар атқарған. Бұл толғатып қиналған анаға, дүниеге келген сәбиге, кейбір жағдайда марқұмға ізгілік тілеу рәсімдерінде көрініс тапқан. Мысалы, өлім мен тойдың арасындағы ежелгі түсініктің бір сілемі «Кемпір өлді» деп аталатын рәсімдік ойында сақталған. Оның қазіргі кезде құдаларды сынау, күлкі тудыру мақсатындағы мәні басым.

Құдаласу тұсындағы тұспалды тіл, жарасымды әзіл-қалжың арқылы екі жақты жақындастыру – салттың маңызды міндеті болған. Той үстіндегі рәсімдік ойындардың

қызметі екі түрлі мағынада, алғашқысы: шын мәніндегі қуаныш үсті болса, екіншісінде ертедегі күлкінің жасамаздық күшіне деген сенім. Халықтық дәстүрдегі баланың алғашқы шілдехана күнінің өзі түрлі ойын-сауықпен, әртүрлі көңілді ойындармен өтеді. Қыз-келіншектер мен бозбалалар айтысып, жеңгендері тоғызын алып, әртүрлі ойындар өткізіп, түнді қуаныш қызықпен аң атырады. Бесік салу рәсіміндегі бесікті аластау, тыштырма жасау, т.б. шаралар да көңілді ойын-сауықпен атқарылады.

Қыз ұзату, үйлену салттарында әсіресе ырыммен ойын арасы жақындай түседі. Отбасылық рәсімдердегі ойындар арнайы талданып, жете зерттелмегендіктен, ондағы ойналатын ойындар мәтінінің бізге жетуі мардымсыз.

Отбасылық салттарға қатысты рәсімдік ойындардың көпшілігі өзінің көне заманғы семантикасынан көп ажырап, бүгінде мәні өзгерген. Мысалы, «Қыз қашар» рәсімдік ойынының Б.Уақатов келтіретін мына мысалдардан ежелгі рәсімдік мәні айқын танылады.

«Қыз қашар», немесе «болыс үй»(бөкейліктер) деп талатын қыз қашар ойыны ұзату тойының алғашқы күнігі «отау жабар» рәсімінен кейін кешке өткізіледі. Бұл ойынның тәртібі бойынша қыз өз ауылының иә көрші ауылдың біріне тығылады да, күйеу жігіт сол үй иесіне ат мінгізіп, шапан жабады. Бұдан соң ойын-сауық басталады. Ойын аяқтала бергенде күйеу жігіттің жақтастары жиналып келіп, құрбы-құрдастарының ортасында отырған қызды тартып әкетпек болады. Оған қалыңдықты қолдап отырған қыз-келіншектер қарсыласады. Ақыры жігіттер жағы жеңіп, қалыңдықты кілемге отырғызып алып кетеді» (Уақатов, 1975: 122). Мұндай ұзатылатын қыз жағы мен күйеу жігіт жақтастары арасында өтетін айқасты қарсыластықтың сырын алғашқы қауым тіршілігін жете зерттеген ғалым Ю.Н. Семенов «ер мен әйел жынысының арасындағы алғашқы қауымдық құрлыстағы өзара тартысының қалдығы» (Семенов, 1966: 256) –деп қарастырса, енді бір зерттеушілер ер мен әйелдердің жеке дара дала кезіп жүрген кезеңдеріндегі алғашқы некелесунің осылайша қанды төбелес, қырғын айқас арқылы өтуін, әлем халықтарында оргиа мерекесі деп аталғандығын айтады. (Державин, 1907: 185). Ал күйеу жігіт пен оның қасына еріп келген күйеу жолдасты қинап, адам төзгісіз сынақтардан өткізу тек қазақ қана емес, герман, тибет, араб, үнді, черкес, қалмақ халықтарының салттарында да болған.

Қыз ұзату салтындағы мұндай қатқыл сынақтың өткен ғасырдың басына дейін ел арасында болғандығы жайында Ы. Алтынсарин мынадай деректер береді: «Үйде отырған жұрт екі топқа бөлінеді. Оның бірі *кәдеге жалданылып* алынған, күйеу жағын жақтайтын топ та, екіншісі қалыңдық жағын жақтайтын топ. Соңғы топ қалыңдықты жасырып қояды. Күйеу жағы оны іздеп тауып алған кезде тартыс басталады. Бұл тартыстағы қалыңдық жағының мақсаты – қалыңдықты тартып алу болады. Ақырында біреулерінің бет-ауызы даладай қан болып, киімдері жыртылғаннан кейін, әдетте әрқашан күйеу жағы жеңеді» (Алтынсарин, 1994: 183). Қос фратрия арасындағы мұндай әу бастағы қатқыл рәсімдер уақыт өте келе жұмсарып, екі жақтың арасындағы ойын-күлкі, өнер сайысына айналған.

Қазақ арасында күні бүгінге дейін сақталған, әр өңірде әр түрлі атқарылатын «құда тартар» рәсімдік ойынының Х.Арғынбаев (Арғынбаев, 1973: 185) келтіретін деректеріндегі құдаларды қинаудың, азаптаудың қиын мысалдары да осы заңдылықтарға сай туып, өзгерген.

Ойын мен рәсімнің аражігі бірде айқын ажыратылса, енді бірде қат-қабат сипатта танылады. Мәселен, үйлену салттарындағы «Бастаңғы», «Құйрық – бауыр асату», «Құда тартар», «Күйеу сынау» рәсімдеріндегі күлкінің магиялық күшіне сенім арқылы ойын мен салт, ырымның арасы жақындай түседі.

Сондай-ақ, бүгінде кішкентай балалар ойынына айналған «Соқыр теке» ойынының әу бастағы көне мәні өлімге қатысты наным - сенімдік ғұрыптан бастау алады. «Соқыр теке» ойынындағы – «соқыр» – өлілер әлемінің өкілі Азия және Еуропа халықтарында да кездескенімен, әр елде әртүрлі мағына үстеледі. Соның бастысы – өлгенді тірілту және көбею мен өсіп-өну рәсімдерінің элементтерінен тұрады. Сондықтан да «Соқыр текені» . ритуалдық күлкі арқылы мазақ ету оны ритуалдық тұрғыдан тірілту болып табылады.

«Соқыр теке» ойыны ертеректе негізінен жасөспірім қыз-жігіттер ғана қатысатын ойын ретінде ойналса,, дамып, өзгере келе кішкентай балалардың «Жасырынбақ» ойынымен астасып кеткен. Ал «Шымбике» ойынындағы «Жалмауыз кемпір» – өлілер елінің өкілі. Балалардың жалмауыз кемпірдің талабын орындап, қиын сынақтан өту арқылы сыналуды көне замандардағы кәметтік сынақтың (инициация) жұрнағы. Ол алдымен ертегіге сосын балалар ойынына енген деуге болады.

Ал кейінгі заманғы халықтық әдеп нормаларына тосындау көрінетін «Түйе шешпек» ойынының мәнін ұғу үшін ойынның шығу тәркісіне терең үңілуді, көне замандар таным-түсінігімен сабақтас терең тексеруді қажет етеді. Онда қазақ арасында «ұлық мал» саналатын түйенің қасиеті мен оның өмір салтының барлық сипаттарында қастерлілік мән иеленгендігімен қоса, түйенің тылсыммен байланыстылығы жайлы мифтік ұғымдармен тереңдей қарастырғанда мәні ашыла түседі деп ойлаймыз. Әрі өлім салты үстінде ғана орындалатын бұл рәсімдік ойындағы халықтық әдет-салттан оқшау қылық танытып жалаңаштанатын әйел бейнесінде де көне өлім туралы түсініктердің сілемі бар екені даусыз.

Халық арасында кең таралған «Тобық жасыру» ойынының рәсімдік мәніне келсек, ол кейде арнайы мал сойылып немесе белгілі бір шараға қатысты сойылған қойдың тобығын көпшіліктің көзінше екі адамның өзара сертесіп, оны кез-келген уақытта үш рет сұрауға міндеттелуі, шарт бойынша көрсете алмаған адамға жаза бекітілуі арқылы жүзеге асырылады. Егер осы үш ретінде де жасырған тобығын тауып бере алмаса көпшіліктің алдындағы сертін орындауға міндетті. Бұл рәсімдік ойын шартына кім-кім -кімде де асқан жауапкершілікпен қараған, әжелеріміз жасырған тобығын бұрымына қосып өріп жүрсе, енді бірі жан қалтасынан тастамай сақтаған. Бұндай рәсімдік ойындар адамды үлкен жауапкершілікке, сертке беріктікке, ыждахаттылыққа баулыған.

Рәсім мен ойынның тамырластығы жөнінде жалпы халықтық ойынға айналған, түркі халықтарының біразына ортақ «Алтыбақан» ойынына қатысты да айтуға болады. Бүгінде тек ойын-сауықтың атрибутына айналған бұл ойынның көне ритуалдық сипатын аңғару қиын емес. Алтыбақанда үш-үштен сырық бақанның басын байлау мен Жетіншісің олардың бастарын қосуға пайдалануда көне космогониялық таным жатыр. Сондай-ақ, бақан, ағаш, үш әлем кеңістігі туралы көне түсініктермен қатар алтыбақанды күн батпай құрып қою, күн батқан соң айлы түнде ғана тебу, ойнар алдында оны отпен аластау, сүт бүрку т.б. және сияқты рәсімдік әрекеттердің тамыры терең. Ал тербеуіш атрибутының мәні мен қарама қарсы екі негіздің жұптасуын, жарасуын, үйлесуін қамтуы (дуальность) да тереңірек тексеретін мәселе.

Сондай-ақ, балалардың жастайынан дәстүрлі салтты меңгеруі, өмір шындығын ойын тақырыбына айналдыруына «Монданақ» ойынына сынсу салтының негіз болуын айтсақ, жас өспірімдердің тұрмыстағы үй жабдықтарын қалай танып-біліп, пайдаланатындықтарын көз алдына елестетіп, соларды өзі жасағандай әсер тудыру арқылы қиялын қозғап, ізденіске, ой-жүйелерін дамытуға бағыттайтын ойын ретінде «Шалма» ойынын атауға болады.

Қорытынды. Жинақтай келгенде айтарымыз ойын мен рәсімнің арақатынысы сан ғасырлардан бері кезек алмасып, бірін-бірі толықтырып, сабақтас дамып келе жатқан салалас құрылым.

Рәсіммен ойынның ерекшелігін айқындаған ғалымдардың пікірлері рәсімнің ойынға айналуы кезінде оның функционалды бағытының өзгеруін, және рәсімде жоқ қатысушылардың пайда болуын, сондай-ақ рәсімнің қатаң өзгермейтіндігіне өзгеріс еніп, импровизация басымдық ала бастайтындығы жайлы пікірлері бір арнаға тоғысады.

Түйіндей келгенде, «Рәсімнің ойынның бірден-бір ғана көзі емес» екендігі жайлы А.К.Байбурин пікірін ескерсек, бұл мәселені бір мақала ауқымында түбегейлі шешіп тастау мүмкін емес. Біз бұл мақаламызда бұл іргелі ғылыми зерттеу тақырыбының кейбір өзекті мәселелерін ғана тілге тиек еттік.

Қазіргі жаһандану үдерісінде дәстүрлі рәсімдерді сақтауға деген құлшыныспен қатар салттық ойындар мәнінің өзгерісі де орын алуда. Дәстүрлі рәсімдік ойындардың

ережелерінің бұзылуы мен оның стихиялы түрде ғана орындалуы рәсімдік ойындардың ғасырлар бойғы қалыптасқан мән-маңызын кемітіп, ұлттық сипатын әлсіретеді деуге болады. Қазіргі үйлену тойларының құрылымындағы: құдалық, қыз көру, құдаласу, қыз қашар, құда сынау, күйеу сынау т.б. рәсімдері тұсындағы ойын-күлкіде өзге халықтардың түсініктері де араласып жатады. Күлкінің ритуалдық мәні де солғындап, астарлап сөйлеу мен әдепті әзіл-қалжыңның мәні де өзгерді. Дәстүр бойынша құдалыққа келгендер қазіргі актердің ролін ойнайды. Бір жағы, туыстықтан өзге, туыс болмаса да өзі келген топтың сөзін сөйлейді, сол топ үшін жазаны көтереді. Яғни, барлық отбасылық рәсімдерде ежелгі костінділік сақталып қалған десе болады.

Рәсімдік ойындардың табиғатында көпшіліктің басын біріктіріп, ортақ бір мақсатқа жұмылдыру дәстүрі сақталып қалған. Рәсімдік ойынға қатысушы да оны жүргізуші де өнер, ептілік жарысында сыналып өз тобының, ұжымының мүддесі үшін әрекет етеді. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, рәсімдік ойындардың ең көне сипаттары бүгінде мүлде көмескіленіп, ойынның басқа түрлеріне (балалар ойындары, спорттық ойындары, т.б.) айналып кеткендігі байқалады.

Д. Жакан

Института литературы и искусства им. М. О. Ауэзова,

г. Алматы, Казахстан

E-mail: zhaxan24@mail.ru

ORCID ID: 0000-0002-4200-879

Характеристика исторического развития ритуальных игр

Резюме. В данной статье, впервые предметом специального изучения явились ритуальные игры игрового фольклора, проанализированы их отличительные черты от других видов игр. Опираясь на высказывания отечественных и зарубежных ученых в отношении игрового фольклора, были обобщены новые выводы по ритуальным играм.

Понятие «Игра», в ходе своего развития претерпело различные изменения в связи с древними ритуалами и религиозными обрядами, и в результате сформировалось как отдельное русло.

Ритуал представляет собой сложную структуру, сущность понятия которой, как научного термина, включает в себя историю и путь развития человеческого познания в целом. В игровом фольклоре, в частности в ритуальных играх, сосредоточен многовековой жизненный опыт и воспитание народа. В связи с этим, проявление древних ритуальных закономерностей в ритуальных играх многообразно.

Одной из особенностей ритуальных игр является выполнение обрядов на определенных этапах жизни человека, таких, как рождение ребенка, проводы невесты, свадьба, проводы умершего в мир иной и лечение больного.

Врачевательная игра шамана, анализируемая в статье, относится к группе ритуальных игр, но его жесты, слова и голос в ходе игры направлены на покорение таинственного мира, в основе которого лежит древнее познание духа-покровителя.

Ритуальные игры в обрядах кыз узату (проводы невесты) и свадебных действиях разыгрываются в рамках семейных обрядов, которые формировались веками и символизируют радостные моменты человеческой жизни. В связи с этим, определяется самобытность ритуальных игр, характерных для семейных обрядов и раскрывается смысл ритуального смеха в игре.

В статье подробно изложена суть ритуала и происхождение игр на примерах анализа: сущности ритуальных знаков («Соқыр теке»), роли мифологических образов (в современной детской игре «Шымбике»), коренных изменений древних познаний («Алтыбакан»), обучении детей распознавать обряды («Монданак»).

Кроме того, в статье было выявлено, что календарно-обрядовые ритуальные игры претерпели значительные изменения, на сегодняшний день не сохранились форма и сущность игр. Были сделаны выводы о специфике типов участников и принадлежности ритуала и игр ко времени и пространству.

Статья подготовлена в рамках грантового проекта Комитета науки МОН РК AP8856460 «Игры Великой степи (игровой фольклор): функция национальных игр как уникального культурного явления в возрождении общественного сознания».

Ключевые слова: игры баксы (шаманов), вызов духов, обряд, реконструкция, ритуальный смех, сезонные обряды, алтыбакан.

D. Zhakan

M.O. Auezov Institute of Literature and Art
Almaty, Kazakhstan

E-mail: zhaxan24@mail.ru

ORCID ID: 0000-0002-4200-879

Characteristics of the historical development of ritual games

Abstract. In this article, for the first time, game folklore ritual games are the subject of special study, their distinctive features from other types of games have been analyzed. Based on the statements of domestic and foreign scientists in relation to game folklore, new conclusions on ritual games have been summarized.

The concept of "Game", in the course of its development, has undergone various changes in connection with ancient rituals and religious ceremonies, and as a result formed as a separate channel.

The ritual is a complex structure, the essence of the concept of which, as a scientific term, includes the history and the path of development of human knowledge as a whole. In game folklore, in particular in ritual games, the centuries-old life experience and upbringing of the people are concentrated. In this regard, the manifestation of ancient ritual patterns in ritual games is diverse.

One of the features of ritual games is the performance of rituals at certain stages of a person's life, such as the birth of a child, seeing off the bride, wedding, seeing off the deceased to another world and treating the sick person.

The medical game of the shaman, which is analyzed in the article, belongs to the group of ritual games, but his gestures, words and voice during the game are aimed at conquering the mysterious world, which is based on the ancient knowledge of the patron spirit.

Ritual games in the kyz uzatu rituals (seeing off the bride) and wedding actions are played out as part of family rituals that have been formed over the centuries and symbolize the joyful moments of human life. In this regard, the originality of ritual games which is characteristic feature of family rituals is determined and the meaning of ritual laughter in the game is revealed.

The article describes in detail the essence of the ritual and the origin of games based on the examples of the analysis: the essence of ritual signs ("Sokyr teke"), the role of mythological images (in modern children's game "Shymbike"), fundamental changes in ancient knowledge ("Altybakan"), teaching children to recognize rituals ("Mondanak").

In addition, the article revealed that the calendar-ritual ritual games have undergone significant changes, to date, the form and essence of the games have not been preserved. Conclusions about the specificity of the types of participants and the belonging of the ritual and games to time and space were made.

The article was prepared in the framework of the grant project of the Science Committee, Ministry of Education and Science, Republic of Kazakhstan AR8856460 "Games of the Great Steppe (game folklore): the function of national games as a unique cultural phenomenon in the revival of public consciousness".

Key words: games of the bakсы (shamans), summoning spirits, rite, reconstruction, ritual laughter, seasonal rites, altybakan.

Әдебиеттер:

- [1] Қасқабасов С. Казахское народное драматическое искусство // Елзерде (2008) - Алматы: Жібек жолы. (қаз).
- [2] Матыжанов К.И. Рухани уыз (Қазақ балалар фольклоры) (1995.) – Алматы. (қазақ)
- [3] Матыжанов К. Ойын мен рәсім (ритуал) – адамзат қоғамының аса маңызды әлеуметтік қарым-қатынас құралы // Керуен. 2021. №3. (қаз)
- [4] Берн Э. Игры, в которые играют люди (1998). – М.: Университетская книга. (орыс)
- [5] Байбурин А.К. Ритуал в традиционной культуре (1993). – СПб.: Наука. (орыс)
- [6] Абылқасымов Б. Телқоңыр. Қазақтың көне наным-сенімдеріне қатысты ғұрыптық фольклоры (1993). – Алматы: Атамұра. (қаз)
- [7] Матыжанов К. Қазақтың отбасылық ғұрып фольклоры (2007). – Алматы: Арыс.
- [8] Марғұлан Ә.Ежелгі жыр-аңыздар (1985). –Алматы: Ғылым. (қаз)
- [9] Тұрсынов Е. Қазақ ауыз әдебиетінің жасаушыларының байырғы өкілдері (1976). – Алматы: Ғылым. (қаз)
- [10] Толеубаев А.Т. Реликты доисламских верований в семейной обрядности казахов (XIX –начало XX вв.) (1991). – Алматы.
- [11] Уақатов Б. Қазақтың тұрмыс-салт жырларының типологиясы (1983). – Алматы: Ғылым. (қаз)
- [12] Арғынбаев Х. Қазақ отбасы: (қазақ отбасының кешегісі мен бүгінгісі жайындағы ғылыми зерттеу еңбек) (1996). – Алматы: Қайнар. (қаз)
- [13] Семенов Ю. Как возникло человечество (1966). – М. (орыс)
- [14] Державин Н. Обычай «умыкания» невест в древнейшее время и его переживание в свадебных обрядах современных народов (Сб. Посвященный акад. В.И. Ламанскому» (1907). – СПб. (орыс)
- [15] Алтынсарин Ы. Таңдамалы шығармалары (1994). – Алматы: Ғылым. (қаз)

Литература:

- [1] Каскабасов С. Казахское народное драматическое искусство // Эльзерде (2008) - Алматы: Шелковый путь. (қаз).
- [2] Матыжанов К.И. Духовный союз (казахский детский фольклор) (1995г.) - Алматы. (қаз.)
- [3] Матыжанов К. Игра и ритуал (ритуал) - важнейшие средства социального взаимодействия человеческого общества // Караван. 2021. №3. (қаз)
- [4] Берн Э. Игры, в которые играют люди (1998 г.). - М.: Университетская книга. (рус.)
- [5] Байбурин А.К. Ритуал в традиционной культуре (1993). - Санкт-Петербург: Наука. (рус.)
- [6] Абылқасымов Б. Коричневый. Ритуальный фольклор, связанный с древними казахскими верованиями (1993). - Алматы: Атамұра. (қаз)
- [7] Матыжанов К. Казахский семейный фольклор (2007). - Алматы: Арыс(қаз).
- [8] Марғұлан А. Древние стихи и легенды (1985). –Алматы: Наука. (қаз)
- [9] Тұрсынов Э. Древние представители создателей казахской устной литературы (1976). - Алматы: Наука. (қаз)
- [10] Толеубаев А. Т. Реликвии доисламских верований в семейном укладе казахов (XIX - начало XX вв.) (1991). – Алматы, (рус.)
- [11] Уақатов Б. Типология казахских народных песен (1983). – Алматы: Наука. (қаз)
- [12] Арғынбаев Х. Казахская семья: (исследование прошлого и настоящего казахской семьи) (1996). - Алматы: Источник. (қаз)
- [13] Семенов Ю. Как возникло человечество (1966). – М. (рус.)

[14] Державин Н. Обычай «омовения» невесты в древности и ее опыт в свадебных обрядах современных народов (Сб. Посвящается академику В. И. Ламанскому »(1907). - Санкт-Петербург (рус.)

[15] Алтынсарин Ю. Избранные произведения (1994). – Алматы: Наука. (каз)

Literature:

[1] Kaskabasov S. Kazakh folk dramatic art // Elzerde (2008). – Almaty: Silk Road. (kaz).

[2] Matyzhanov K.I. Spiritual Union (Kazakh children's folklore) (1995). – Almaty. (kaz.)

[3] Matyzhanov K. Game and ritual (ritual) - the most important means of social interaction of human society // Caravan. 2021. No. 3. (kaz)

[4] Berne E. Games People Play (1998). – М.: University book. (pus.)

[5] Bayburin A.K. Ritual in Traditional Culture (1993). - St. Petersburg: Science. (pus.)

[6] Abylkasymov B. Brown. Ritual folklore associated with ancient Kazakh beliefs (1993). – Almaty: Atamura. (kaz)

[7] Matyzhanov K. Kazakh family folklore (2007). - Almaty: Arys (kaz).

[8] Margulan A. Ancient poems and legends (1985). –Almaty: Science. (kaz)

[9] Tursynov E. Ancient representatives of the founders of Kazakh oral literature (1976). – Almaty: Science. (kaz)

[10] Toleubaev A. T. Relics of pre-Islamic beliefs in the family lifestyle of Kazakhs (XIX - early XX centuries) (1991). – Almaty, (pus.)

[11] Uakatov B. Typology of Kazakh folk songs (1983). – Almaty: Science. (kaz)

[12] Argynbaev H. Kazakh family: (study of the past and present of the Kazakh family) (1996). - Almaty: Source. (kaz)

[13] Semenov Yu. How Humanity Arose (1966). – М. (pus.)

[14] Derzhavin N. The custom of “washing” the bride in antiquity and her experience in the wedding ceremonies of modern peoples (Sat. Dedicated to Academician V. I. Lamansky "(1907). – St. Petersburg (pus.)

[15] Altynsarin Yu. Selected Works (1994). – Almaty: Science. (kaz)